
УДК 340.0:340.1

Л. І. КАЛЕНІЧЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри теорії та історії держави і права

Харківського національного університету внутрішніх справ;

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4068-4729>

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ЯВИЩЕ СУБ'ЄКТИВНОГО ПРАВА

Проаналізовано особливості конституційно-правової, кримінальної, адміністративної, цивільно-правової відповідальності як явищ суб'єктивного права. Встановлено основні риси юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права, сформульовано її дефініцію.

Ключові слова: *юридична відповідальність, конституційно-правова відповідальність, кримінальна відповідальність, адміністративна відповідальність, цивільно-правова відповідальність, форми (види) відповідальності, обов'язок, правові відносини.*

Kalenichenko, L.I. (2016), "Legal liability as a phenomenon of subjective law" ["Yurydychna vidpovidalnist yak yavyshe subiektyvnoho prava"], *Pravo i Bezpeka*, No. 3, pp. 22–27.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність і право є взаємопов'язаними правовими категоріями. Категорія юридичної відповідальності є інститутом будь-якої правової системи, однією з основних ознак права, необхідним елементом механізму його дії [1, с. 2].

У зв'язку з тим, що в загальній теорії права вчені-правознавці традиційно розрізняють поняття права в об'єктивному і суб'єктивному значеннях, обґрунтованим, на нашу думку, є погляд стосовно дуалістичного підходу до розуміння сутності юридичної відповідальності у двох площинах – як явища об'єктивного та суб'єктивного права.

Стан дослідження. У загальнотеоретичній науковій літературі проблема визначення сутності юридичної відповідальності була предметом досліджень таких учених, як Н. А. Берлач, В. К. Гришук, О. В. Іваненко, В. А. Кожухар, Д. А. Ліпінський, М. Б. Мироненко, Н. М. Оніщенко, І. А. Сердюк, А. С. Шабуров, М. Д. Шиндяпіна, Л. С. Явич та ін. Особливості галузевих форм юридичної відповідальності неодноразово досліджували у своїх працях Ю. Г. Барабаш, Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. Л. Бородін, В. А. Гуменюк, Г. В. Джагупов, В. К. Колпаков, А. Т. Комзюк, А. Ф. Мота, Ю. А. Пономаренко, С. Н. Приступа, І. В. Спасибо-Фатєєва, Є. В. Ткаченко та інші.

Незважаючи на актуальність проблеми сутності юридичної відповідальності в юридичній науковій літературі, її категорія як явище суб'єктивного права не була в центрі наукової уваги жодного з теоретико-правових досліджень.

Аналіз особливостей юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права, на нашу думку, дозволить певною мірою впорядкувати знання та уявлення щодо її сутності й усунути термінологічну плутанину і неточність під час формулювання її дефініції.

У зв'язку з тим у цій статті ми поставили за **мету** на підставі аналізу особливостей форм юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права дослідити її специфічні риси, сформулювати її дефініцію.

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичній науковій літературі існують різні підходи до розуміння сутності негативної (ретроспективної) юридичної відповідальності.

Зважаючи на результати дослідження особливостей галузевих форм юридичної відповідальності, на наш погляд, узагальнюючою та повною є класифікація найпоширеніших підходів щодо визначення поняття «юридична відповідальність» та її сутності колективу ав-

торів під керівництвом І. А. Безклубого. Серед різних поглядів щодо сутності юридичної відповідальності, висловлених у юридичній літературі, вчені виокремлюють такі: а) є видом державного примусу; б) є обов'язком порушника зазнати негативних наслідків учиненого ним правопорушення; в) є специфічним правовим відношенням; г) є покаранням за правопорушення; ґ) є системою цивільно-правових засобів захисту цивільних прав та інтересів і здійснення карально-виховного впливу на правопорушників [2, с. 346].

Як вид державного (державно-правового) примусу юридичну відповідальність (в ретроспективному аспекті) розуміють О. Ф. Скакун, М. Н. Марченко, О. В. Малько, Р. Т. Мухаєв та інші.

Так, О. Ф. Скакун визначає юридичну відповідальність як вид державного (державно-правового) примусу, який пов'язаний із позбавленням правопорушника благ особистого, організаційного, майнового характеру [3, с. 696].

На думку М. М. Марченка, юридична відповідальність – це застосування до особи, яка скоїла правопорушення, засобів державного примусу, які передбачені санкцією порушеної норми, в установленому для цього процесуальному порядку [4, с. 655].

У свою чергу, Р. Т. Мухаєв розуміє юридичну відповідальність як застосування засобів державного примусу до порушника за скоєним протиправне діяння, пов'язане з тим, що винний зобов'язаний перетерпіти особисте чи майнове позбавлення [5, с. 489].

Звернімо увагу на те, що є позиції, згідно з якими юридична відповідальність розглядається як санкція за правопорушення, покарання за правопорушення. Зокрема, М. С. Малєїн зазначає, що «будь-яка юридична відповідальність є покаранням як реакція на порушення інтересів, що охороняються правом будь-якої галузі» [6, с. 30; 7, с. 19]. Натомість, на думку Л. С. Явича, юридична відповідальність у спрощеному розумінні являє собою застосування відповідної санкції порушеної норми права [8, с. 136]. Зазначені теорії розуміння сутності юридичної відповідальності (юридична відповідальність є санкцією за правопорушення, юридична відповідальність є покаранням за правопорушення) колектив авторів на чолі з І. А. Безклубим пропонує вважати різновидами підходу до сутності юридичної відповідальності, у межах якої ця правова категорія визначається через державний (державно-правовий) примус [2, с. 346]. Разом із тим автори відносно відокремленим підходом до розуміння сутності юридичної

відповідальності визнають позицію, згідно з якою вона є покаранням.

У зв'язку з тим, що юридична відповідальність тісно пов'язана з правом і державним примусом, деякі вчені розглядають її як «правовідносини, у котрих держава має право застосувати певні заходи примусу до суб'єктів, які вчинили правопорушення і зобов'язані зазнавати втрат чи обмежень, передбачених санкціями норм права» [9, с. 247]. У межах зазначеної позиції юридична відповідальність являє собою регульовані нормами права суспільні відносини між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником [10, с. 590; 11, с. 543].

Існує і вужчий підхід до розуміння сутності юридичної відповідальності у ретроспективному аспекті. Прихильники такого підходу інтерпретують юридичну відповідальність як установлення у процесуальному порядку обов'язку суб'єкта, який скоїв правопорушення, перетерпіти адекватні особисті, майнові чи організаційні позбавлення, передбачені санкцією юридичної норми [12, с. 322].

Зважаючи на зміст понять юридичної відповідальності у межах зазначених точок зору до розуміння її сутності, маємо підстави погодитися з думкою вчених, які стверджують, що концепції «юридична відповідальність – правове відношення», «юридична відповідальність – правовий обов'язок» є різновидами одного й того самого підходу, який зводиться до розгляду її в контексті теорії правовідносин [2, с. 347].

Таким чином, найпоширеніші підходи до визначення поняття «юридична відповідальність» та її сутності можуть бути об'єднані у дві групи: 1) ті, що розуміють юридичну відповідальність у контексті теорії державного (державно-правового) примусу; 2) ті, що розглядають юридичну відповідальність у контексті теорії правовідносин [2, с. 347]. При цьому підхід, у межах якого юридична відповідальність розуміється як система цивільно-правових засобів захисту цивільних прав та інтересів і здійснення карально-виховного впливу на правопорушників, зводиться до двох зазначених груп підходів стосовно з'ясування сутності цього правового явища. Такий висновок дає змогу зробити праця І. С. Канзафарової, в якій учена-цивіліст характеризує юридичну відповідальність як засоби державно-правового примусу, в подальшому аналізуючи її як правові відносини [13, с. 102].

У контексті двох груп підходів до з'ясування сутності юридичної відповідальності маємо підстави розглядати це правове явище у двох

площинах: юридичну відповідальність як явище об'єктивного права – у контексті теорії державного (державно-правового) примусу; у свою чергу, юридичну відповідальність як явище суб'єктивного права – у контексті теорії правовідносин.

Зважаючи на мету цієї наукової статті, вважаємо за доцільне зупинитися на аналізі особливостей юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права.

Загальнотеоретична характеристика юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права у контексті теорії правових відносин тісно пов'язана з категоріями суб'єктивного права, юридичного обов'язку, правових відносин, правового статусу. Такий стан речей, на нашу думку, пояснюється тим, що поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку у загальнотеоретичній науковій і навчальній літературі визнаються парними, взаємопов'язаними категоріями. І вчені-правознавці, досліджуючи структуру юридичного обов'язку, традиційно виходять із того, що вона є зворотною стороною структури суб'єктивного права [14, с. 338; 3, с. 531]. Відповідно одним із елементів структури юридичного обов'язку є необхідність «нести юридичну відповідальність за невиконання вимог» [14, с. 338], «нести юридичну відповідальність (зазнати позбавлення особистих майнових чи організаційних прав) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, якщо це суперечить вимогам правової норми» [3, с. 531].

Враховуючи те, що «немає суб'єктивного права без обов'язку, суб'єктивного права поза правовими відносинами» [15, с. 190], на нашу думку, в розрізі визначення юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права обґрунтованою є позиція вчених, які визначають останню, використовуючи категорію правових відносин [9, с. 247], або вчених, котрі зазначають, що «правове відношення, яке виникає з факту правопорушення, реалізується в напрямку виникнення можливості зазнання винною особою організаційних, особистих чи матеріальних обтяжень та в напрямку виникнення можливості застосування примусу для здійснення обов'язку» [2, с. 349].

Формулюючи визначення галузевих форм юридичної відповідальності, вчені-правознавці часто пов'язують її зміст з указаними категоріями (категорією обов'язку і правових відносин).

Так, А. О. Червяцова визначає конституційно-правову відповідальність як передбачений конституційно-правовими нормами вид

юридичної відповідальності, який полягає в обов'язку суб'єкта конституційно-правових відносин відповідати за юридично значущу поведінку (дію або бездіяльність). Авторка залежно від характеру – правомірності чи неправомірності – поведінки виокремлює позитивну і негативну форми конституційно-правової відповідальності [16, с. 11].

Зі своїх позицій, В. О. Виноградов розуміє під конституційно-правовою відповідальністю обов'язок суб'єкта конституційно-правових відносин, який закріплений конституційно-правовими нормами, відповідати за невідповідність своєї юридичнозначущої поведінки тій, яка приписана йому цими нормами, забезпечуючи це можливістю застосування заходів державного (чи привірного до нього громадського) впливу [17, с. 102].

Як зазначає В. О. Серьогін, конституційно-правова відповідальність – обов'язок суб'єкта, винного у вчиненні конституційного правопорушення (делікта), зазнати засудження своєї поведінки і негативних наслідків (санкцій) з боку держави [18, с. 68].

В адміністративно-правовій науковій літературі деякі вчені визначають адміністративну відповідальність як певний стан (етап) суспільних відносин, який виникає внаслідок неправомірної поведінки осіб і передбачає застосування уповноваженим на те органом (посадовою особою) до таких осіб обмежень їхніх прав і свобод або покладання на них додаткових обов'язків у порядку і на умовах, передбачених нормами адміністративного законодавства [19, с. 23]. Тобто пов'язують зміст адміністративної відповідальності з категоріями правових відносин та обов'язку особи. Зокрема, Н. В. Хорошак сутність адміністративної відповідальності також визначає через категорію правових відносин. На думку вченої, адміністративна відповідальність – це правові відносини, що утворюються під час застосування уповноваженими органами до винної особи покарання, передбаченого санкцією правової норми, що порушена, або норми, що забезпечує її захист, з метою покарання суб'єкта неправомірної поведінки, попередження та профілактичного впливу на правопорушника [20, с. 24].

У кримінально-правовій науковій літературі деякі вчені зазначають, що кримінальна відповідальність є обов'язком учасника правових зв'язків нести покарання за свою неправомірну поведінку, тобто обов'язком (необхідністю) правопорушника зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організацій-

ного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм [21–23].

На думку Ю. М. Ткачевського, кримінальна відповідальність є обов'язком особи, яка вчинила злочин, зазнати заходів державного примусу, а також несприятливі каральні наслідки, що зазнаються особою, засудженою судом за вчинення злочину [24, с. 318].

Що стосується цивільно-правової відповідальності, то В. В. Вітрянський визначає цивільно-правову відповідальність як «відповідальність одного учасника майнового обороту перед іншим, відповідальність порушника перед потерпілим...» (цит. за: [25, с. 17]).

На думку Х. А. Джавадова, цивільно-правова відповідальність є обов'язком особи, яка заподіяла шкоду, зазнати передбачених нормами права негативних наслідків учинення правопорушення, що має примусовий характер незалежно від того, виконується він добровільно чи в судовому порядку [26, с. 289].

На підставі дослідження основних суттєвих ознак правової відповідальності В. Д. Примак зазначає, що цивільно-правова відповідальність є новим, додатковим юридичним обов'язком, який у цивільному праві має майновий, компенсаційний характер [27, с. 75].

З огляду на викладені поняття конституційно-правової, кримінальної, адміністративної, цивільно-правової відповідальності маємо підстави стверджувати, що зміст їх дефініцій як явищ суб'єктивного права тісно пов'язаний з конкретною особою (правопорушником), її суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, конкретним вчинком юридичнозначущої поведінки, конкретною санкцією норми права тощо. Тобто юридична відповідальність як явище суб'єктивного права виникає на основі юридичної відповідальності як явища об'єктивного права і має конкретну форму, суб'єкта права, підстави настання, негативні наслідки відповідного характеру та ін.

У загальнотеоретичній літературі деякі вчені також пов'язують зміст юридичної відповідальності з категоріями правових відносин та обов'язку особи. Наприклад, О. В. Іваненко визначає ретроспективну юридичну відповідальність як специфічні правовідносини між державою і правопорушником унаслідок застосування державно-правового примусу, що характеризується осудом протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на нього обов'язку зазнавати позбавлень і несприятливих наслідків особистого, майнового, організаційного характеру за скоєння правопорушення [28, с. 260].

Учені Н. М. Крестовська та Л. Г. Матвєєва негативну ретроспективну юридичну відповідальність розуміють як здійснюваний в особливому процесуальному порядку додатковий обов'язок суб'єкта правопорушення зазнати співмірних позбавлень особистого, майнового або організаційного характеру, передбачених санкцією юридичної норми [29, с. 469–470].

На думку О. Ф. Скакун, юридична відповідальність – це передбачені законом вид і міра обов'язку правопорушника потерпати від примусового державно-владного позбавлення благ психологічного, організаційного або майнового характеру у правовідносинах, що виникають між ним і державою з факту правопорушення [30, с. 471].

Висновки. З огляду на зазначене, а також беручи до уваги суттєві риси суб'єктивного права, маємо підстави зазначити, що юридична відповідальність як явище суб'єктивного права має такі ознаки: 1) має конкретну форму; 2) відображає «динаміку» юридичної форми

цього явища, безпосередньо пов'язана з людською діяльністю [30, с. 231]; 3) тісно пов'язана з суб'єктом права, його поведінкою, свідомістю, волею [31, с. 151], є персоніфікованою; 4) виражається в конкретному обов'язку суб'єкта правопорушення зазнати негативних наслідків особистого, майнового або організаційного характеру; 5) реалізується через правові відносини, які виникають з факту порушення суб'єктивних прав (правопорушення); 6) має індивідуалізовану процесуальну форму залежно від кожного конкретного випадку.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, маємо підстави сформулювати дефініцію юридичної відповідальності як явища суб'єктивного права як передбачені санкціями норм права вид і міра обов'язку суб'єкта порушення суб'єктивних прав (правопорушення) зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають з факту порушення суб'єктивних прав (правопорушення).

Список бібліографічних посилань

1. Витрук Н. В. Общая теория юридической ответственности. М.: Норма, 2009. 259 с.
2. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія: монографія/І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 448 с.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
4. Общая теория государства и права: академический курс: учеб. для вузов: в 3 т./отв. ред. М. Н. Марченко. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2007. Т. 3. Государство, право, общество. 698 с.
5. Мухаев Р. Т. Теория государства и права: учебник. 2-е изд., перераб и доп. М.: Юнити-Дана, 2005. 543 с.
6. Малейн Н. С. Об институте юридической ответственности // Юридическая ответственность: проблемы и перспективы: сб. науч. тр. Тарту, 1989. С. 30–38.
7. Маленин Н. С. Юридическая ответственность и справедливость. М.: Манускрипт, 1992. 204 с.
8. Явич Л. С. Право и социализм. М.: Юрид лит, 1982. 175 с.
9. Загальна теорія держави і права: навч. посіб./А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 368 с.
10. Теория государства и права/под ред. С. А. Комарова, Л. А. Морозова, В. А. Смирнова. М.: Юрид. лит., 1987. 621 с.
11. Теория государства и права. Курс лекций/под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М.: Юрист, 1997. 672 с.
12. Кулапов В. Л., Малько А. В. Теория государства и права: учебник. М.: Норма, 2008. 354 с.
13. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: монографія. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.
14. Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права: учеб.-метод. пособие; крат. учеб. для вузов. М.: Норма – Инфра-М, 1999. 448 с.
15. Иванов Э. И. Понятие субъективного права. *Марийский юридический вестник*. 2011. Вып. 8. С. 182–190.
16. Червяцова А. О. Конституційно-правова відповідальність в системі видів юридичної відповідальності: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2004. 17 с.
17. Васильева С. В., Виноградов В. А., Мазаев В. Д. Конституционное право России: учебник. М.: Эксмо, 2010. 767 с.
18. Серьогін В. О. Конституційне право України: навч. посіб./МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2010. 368 с.
19. Мота А. Ф. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Хмельницький, 2001. 171 с.
20. Хорошак Н. В. Адміністративні стягнення за законодавством України: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. 172 с.
21. Барабаш Ю. Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: монографія. Харків: Право, 2008. 220 с.

22. Червяцова А. О. «Позитивний» аспект конституційної відповідальності: визначення змісту. *Право України*. 2000. № 12. С. 93–97.
23. Загальна теорія держави та права: навч. посіб./за ред. В. В. Копейчикова. Київ: Юрінком, 1997. 320 с.
24. Ткачевский Ю. М. Уголовная ответственность и ее принципы // Ученые-юристы МГУ о современном праве/под ред. М. К. Треушникова. М.: Городец, 2005. 309–339.
25. Відповідальність у приватному праві: монографія/І. Безклубий, Н. Кузнєцова, Р. Майданик та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. Київ: Грамота, 2014. 416 с.
26. Джавадов Х. А. Ответственность в новом Гражданском кодексе Азербайджанской Республики: нововведения, недостатки. *Держава і право*. 2006. Вип. 31. С. 289–294.
27. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
28. Теорія держави і права: навч. посіб./С. К. Бостан, С. Д. Гусарєв, Н. М. Пархоменко та ін. Київ: Академія, 2013. 346 с.
29. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права: підручник; практикум; тести. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
30. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ: Алерта, 2014. 524 с.
31. Теорія держави і права: навч. посіб. для студентів, які навчаються за напрямом підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / А. М. Шульга, Л. В. Новікова, В. І. Сідоров та ін.; за ред. А. М. Шульги. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. 464 с.

Надійшла до редколегії 06.06.2016

КАЛЕНИЧЕНКО Л. И. ЮРИДИЧЕСКАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ КАК ЯВЛЕНИЕ СУБЪЕКТИВНОГО ПРАВА

Проанализированы особенности конституционно-правовой, уголовной, административной, гражданско-правовой ответственности как явлений субъективного права. Установлены основные черты юридической ответственности как явления субъективного права, сформулирована её дефиниция.

Ключевые слова: юридическая ответственность, конституционно-правовая ответственность, уголовная ответственность, административная ответственность, гражданско-правовая ответственность, формы (виды) ответственности, обязанность, правовые отношения.

KALENICHENKO L. I. LEGAL LIABILITY AS A PHENOMENON OF SUBJECTIVE LAW

The features of constitutional and legal, criminal, administrative, civil and legal liability as phenomena of subjective law have been analyzed.

It has been established that legal liability as a phenomenon of subjective law is characterized by the following features: 1) has a specific form; 2) reflects the “dynamics” of the legal form of this phenomenon is directly related to human activity; 3) is closely related to the subject of law, the behavior, consciousness, will, is personified; 4) is expressed in a particular duty of a subject of the offense to experience the negative effects of personal, property or organizational nature; 5) is implemented through the legal relations arising from the fact of violation of subjective rights (offense); 6) has an individualized procedural form depending on each case.

The author has formulated the definition of legal liability as a phenomenon of subjective law – it is a type and degree of responsibilities of a subject of the offense of subjective rights (offenses) stipulated by the sanctions of law norms to suffer deprivation of personal, property, organizational nature within legal relations arising from the fact of violation of subjective rights (offense).

Keywords: legal liability, constitutional and legal liability, criminal liability, administrative liability, civil and legal liability, forms (types) of liability, duty, legal relations.